

การจัดการพื้นที่ป่าอย่างมีส่วนร่วม : ข้อเสนอภายใต้บริบทของความรู้
เพื่อพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร
Participatory forest management: Recommendations from the context of knowledge for
biodiversity development in Nong Han watershed forest, Sakhonakorn province

ภัชราภรณ์ สาคำ¹

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งเพื่อวิเคราะห์แนวทางการจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วม ภายใต้บริบทของความรู้เพื่อพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพในเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการคัดเลือกพื้นที่แบบเจาะจง จำนวน 2 พื้นที่กระจายตัวบริเวณ "ลำน้ำพุง" พบว่า ชุมชนมีพื้นที่ป่าชุมชนทั้งหมดประมาณ 6,212 ไร่ ชุมชนมีดูแลและใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างต่อเนื่องถึงปัจจุบัน ทั้งในแง่ของการอนุรักษ์เป็นแหล่งพื้นที่ต้นน้ำ แหล่งอาหารและสมุนไพร แหล่งทำเลื่อยสัตว์ การใช้เนื้อไม้และกิจกรรมเพื่อสันถนาการ แม้ว่าพื้นที่นั้นๆ อยู่ในเขตการจัดการพื้นที่ของรัฐก็ตาม โดยเฉพาะพื้นที่ป่าชุมชนส่วนใหญ่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ (เขตพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมโซน C,E) ตั้งแต่ปีพ.ศ.2544 เป็นต้นมา หน่วยงานที่รับผิดชอบหรือกรมป่าไม้เข้ามาดำเนินการร่วมกับชาวบ้านภายใต้โครงการจัดตั้งป่าชุมชนตามนโยบายต้องการเพิ่มพื้นที่ป่า หรือการจัดการป่าชุมชนสมัยใหม่เพียงเท่านั้น ส่งผลทำให้พลังทางสังคมหรือองค์กรชุมชนในระดับพื้นที่ด้านการจัดการป่าไม้ยังไม่เกิดขึ้นเท่าที่ควร การจัดการป่าไม้จึงมีลักษณะแบบหลวมๆ เนื่องจากชุมชนยังขาดความเข้าใจในกระบวนการจัดตั้งป่าชุมชนอย่างแท้จริง และชุมชนขาดความเชื่อมั่นการเข้าถึงสิทธิ์ในอนาคต แต่อย่างไรก็ตามชุมชนยังมีความพยายามผลักดันให้เกิดกิจกรรมในการจัดการป่าร่วมกันอย่างต่อเนื่อง เพื่อรักษาไว้ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพของระบบนิเวศอันเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและแหล่งอาหารของชุมชน อาทิเช่น การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าอย่างระมัดระวัง การทำระบบวนเกษตรในพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนารหรือการปลูกผักพื้นถิ่นหายากในป่าวัฒนธรรม เป็นต้น ชุมชนยังต้องการให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง สถาบันการศึกษาหรือนักวิชาการที่สนใจเข้ามาส่งเสริมหรือสนับสนุนให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และแนวทางในจัดตั้งป่าชุมชนอย่างมีส่วนร่วม เพื่อให้เกิดการยอมรับและรองรับสิทธิ์ในอนาคตอย่างเป็นรูปธรรมและชัดเจนมากยิ่งขึ้น เพื่อนำไปสู่การจัดการภูมิวิเวศป่าไม้ของชุมชนอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: การจัดการป่าชุมชน พื้นที่ต้นน้ำ ความหลากหลายทางชีวภาพ การมีส่วนร่วม

Abstract

This article aims to provide a guide to participatory forest management for the case of biodiversity development in Nong Han watershed forest, Sakhonakorn province. The study is a qualitative research, selectively covering 2 areas in 'Nam Pung' river basin. The findings suggest that the community forest covering

¹อาจารย์ ประจำสาขาวิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร

6,212 rai has been protected and exploited by the local people for several purposes such as protecting upstream areas, local food and herb source, raising livestock, timber source, and recreations. The area is managed by the government-owned forest. Most of the community forest is in National Forest area (degraded forest C and E zone) Since 2001, the Royal Forest Department officers have established the community forest together with the local people, according to the new policy to increase and manage the forest with new concept. However, there was no social movement from the community. The forest management was run loosely, due to the lack of understanding in the process and their future rights. However, the communities still put their effort in forest management activities to conserve the biodiversity and ecosystem as their food sources and habitats. For example, they used the forest carefully. They performed agroforestry in their fields. They grow rare local herbs in the “cultural forest.” The communities also need technical supports from related organizations, academic institutes, and experts to guide them through establishing participatory community forest. This will bring about the acceptance and recognition of their future rights with clarity and concreteness, as well as the sustainable forest landscape management for local communities.

Keywords: community forest management, watershed forest, biodiversity, participation

ความเป็นมาของปัญหา

พื้นที่ป่าไม้จังหวัดสกลนคร มีเนื้อที่ 2,067,241 ไร่ มีป่าสงวนแห่งชาติ 16 แห่ง อุทยานแห่งชาติ 2 แห่ง คือ อุทยานแห่งชาติภูพาน และอุทยานแห่งชาติห้วยหวด และแนวเทือกเขาภูพาน ซึ่งถือเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ มีพื้นที่ป่าไม้ 1,059,636.98 ไร่ หรือคิดเป็น 17.70 เปอร์เซ็นต์ของพื้นที่ทั้งหมด ถือว่ามากเป็นอันดับที่ห้าของภาคอีสาน (กรมป่าไม้, 2558) ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ป่าส่งผลต่อปริมาณและคุณภาพน้ำของหนองหาร เนื่องจากอยู่ในเขตพื้นที่ต้นน้ำ แต่สถานการณ์ปัจจุบันพื้นที่ป่าไม้ลดลงจากการขยายตัวของชุมชน การปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตเน้นปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ ส่งผลต่อระบบนิเวศวิทยาของหนองหารอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ อาทิเช่น การไหลบ่าของตะกอนดินและทรายไหลาทับถมทำให้แหล่งน้ำ

ตื้นเขิน การสะสมของสารเคมีและขยะมูลฝอยต่างๆ เป็นต้น “ลำน้ำพุง” เป็นลำน้ำสาขาหนึ่งที่สำคัญของหนองหาร จังหวัดสกลนครและเป็นเขตพื้นที่ต้นน้ำของเทือกเขาภูพานซึ่งเป็นเขตพื้นที่รอยต่ออุทยานแห่งชาติภูผายลและห้วยหวดครอบคลุม มีพื้นที่ชลประทานกว่า 50,000 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่จำนวน 5 อำเภอ 18 ตำบล ซึ่งได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศจากสถานการณ์ดังกล่าว อย่างไรก็ตามยังมีอีกหลายชุมชนที่มีความพยายามเพื่อให้เกิดการรวมตัวของเครือข่ายองค์กรชุมชนในการเฝ้าระวัง พื้นที่รักษาแหล่งทรัพยากรต่างๆ อย่างบูรณาการทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้ และการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านอื่นๆ ของชุมชน อาทิเช่น เครือข่ายการบริหารจัดการพื้นที่ลุ่มน้ำเครือข่ายป่าไม้-ที่ดิน เครือข่ายวนเกษตร เครือข่ายการ

พัฒนาวิสาหกิจชุมชนบนพื้นฐานทรัพยากรชีวภาพและ
ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ดังนั้นเพื่อให้เกิดเป็นการพัฒนาและฟื้นฟู
น้ำหนองหารทั้งระบบ จึงมีความสนใจในการศึกษา
องค์ความรู้และองค์การชุมชนด้านการจัดการป่าในเขต
พื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร เพื่อนำไปสู่
การจัดการพื้นที่ป่าอย่างมีส่วนร่วมได้อย่างไร ภายใต้
บริบทฐานความรู้และความพร้อมที่แตกต่างกัน ให้เกิด
การขยายผลสู่พื้นที่ชุมชนอื่นๆ ล้อมรอบอย่างมี
ประสิทธิภาพและประสิทธิผลโดยภาพรวมของประเทศ
ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาองค์ความรู้ และองค์การชุมชน
ด้านการจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วม ในเขตพื้นที่ป่าต้น
น้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร
2. เพื่อสร้างแนวทางการเสริมสร้างศักยภาพ
องค์การชุมชน และความหลากหลายทางชีวภาพของ
พื้นที่ป่าอย่างมีส่วนร่วม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง การจัดการพื้นที่ป่าอย่างมีส่วน
ร่วม : ข้อเสนอภายใต้บริบทองค์ความรู้เพื่อพัฒนา
ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ป่าต้นน้ำหนอง
หาร จังหวัดสกลนคร โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ
(Qualitative research methods) มีแนวทางการศึกษา
ดังนี้

ขอบเขตของการศึกษา

1. ขอบเขตเชิงพื้นที่ คือ ใช้วิธีการเลือกพื้นที่
แบบเจาะจง ที่กระจายตามเส้นทางน้ำ “ลำน้ำพุง”
จำนวน 6 หมู่บ้าน 2 อำเภอ 2 ตำบล ได้แก่

- 1) อำเภอเต่างอย จำนวน 1 ตำบล ได้แก่
บ้านห้วยหวด หมู่ที่ 4 ตำบลจันทร์เพ็ญ อำเภอเต่างอย
จังหวัดสกลนคร

- 2) อำเภอภูพาน จำนวน 1 ตำบล ได้แก่
ชุมชนบ้านหลุบเลา หมู่ที่ 1,2,10,11,15 ตำบลหลุบเลา
อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร

2. ขอบเขตเชิงเนื้อหา คือ การศึกษาองค์
ความรู้และองค์การชุมชนด้านการจัดการป่า และสร้าง
แนวทางการเสริมสร้างศักยภาพขององค์การชุมชนและ
ความหลากหลายทางชีวภาพพื้นที่ป่าอย่างมีส่วนร่วม
3. หน่วยที่ใช้ในการวิเคราะห์ (Unit of
Analysis) คือ ระดับชุมชนหรือหมู่บ้าน

การเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ ข้อมูล

1. ประชุมชี้แจงโครงการฯ แต่ละพื้นที่
กรณีศึกษา
2. ศึกษา/สำรวจ/รวบรวมข้อมูลแต่ละพื้นที่
เป้าหมาย ด้วยเครื่องมือและวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ
(Qualitative research methods) ด้วยวิธีการและ
เครื่องมือที่หลากหลาย โดยมีรายละเอียดดังนี้

- 1) การเก็บรวบรวมข้อมูลทุติภูมิ (Secondary
data) ได้แก่ หนังสือ รายงานวิจัย บทความวิทยานิพนธ์
และเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนการเข้าร่วมการ
ประชุม/งานสัมมนาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในระดับชุมชนหรือ
ภูมิภาค

- 2) การเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม (Field
research) ได้แก่ การสำรวจเพื่อจัดทำแผนที่ทรัพยากร
การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth interview) โดย
ใช้แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง การประชุมกลุ่มย่อย
(Focus group interview) และการสังเกตการณ์แบบ
มีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ตลอดจนการเครื่องมืออื่นๆ

ที่ช่วยให้สามารถเก็บรวบรวมข้อมูลได้ชัดเจนและรวดเร็วมากยิ่งขึ้น ได้แก่ กล้องถ่ายภาพ เทปบันทึกเสียง แผนที่ (อัตราส่วน 1 : 50,000) เป็นต้น เพื่อให้สามารถเก็บรวบรวมข้อมูลได้ตามประเด็นที่ต้องการศึกษาและตรวจสอบข้อมูล โดยการคัดเลือกตัวแทนผู้ใช้ประโยชน์จากป่าจากสมาชิกทั้ง 2 ชุมชน (จำนวน 3,183 คน) วิธีการสนทนากลุ่มย่อยกับชาวบ้านหรือกลุ่มผู้รู้ประเภทต่างๆ ได้แก่ กลุ่มผู้นำชุมชน กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์จากป่า กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์จากป่าตามฤดูกาลหรือแม่ค้าในตลาด เป็นต้น ตลอดจนทั้งสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่หน่วยงานภาครัฐและเอกชน ตลอดจนทั้งการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมงานพิธีกรรม ประเพณีต่างๆ ของชุมชน เพื่อให้สามารถวิเคราะห์บริบทของชุมชนเชื่อมโยงกับแนวคิดและทฤษฎีที่ต้องการศึกษาได้มากยิ่งขึ้น

3) การวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยได้สังเคราะห์ข้อมูลเป็นหมวดหมู่ และวิเคราะห์ข้อมูลความสัมพันธ์ภายในหมวดหมู่ ระหว่างหมวดหมู่ และวิเคราะห์เพื่อหาข้อสรุปตามกรอบแนวคิด ทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษาในการศึกษา

3. จัดเวทีคืนข้อมูลสู่ชุมชน เพื่อสร้างความเข้าใจและตรวจสอบข้อมูลร่วมกัน

4. จัดทำสื่อ/เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารสู่สาธารณชนรูปแบบต่างๆ อาทิเช่น การบริการวิชาการ สื่อการเรียนการสอน บทความวิชาการ ฯลฯ

5 ประเมินการดำเนินงานโครงการ ก่อนดำเนินงาน ระหว่างดำเนินงาน และเมื่อสิ้นสุดโครงการฯ

6. เขียนรายงานผลการศึกษา

ผลการศึกษา

1. สถานการณ์หนองหารกับการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

ลุ่มน้ำสาขาน้ำพุ (0232) มีพื้นที่ประมาณ 836.54 ตารางกิโลเมตร หรือ 522,837.24 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 0.02 ของพื้นที่ลุ่มน้ำอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำโขง (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) ครอบคลุมพื้นที่อำเภอภูพาน อำเภอต่างอย อำเภอเมืองสกลนคร และอำเภอโคกศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนคร ลักษณะภูมิประเทศจะมีแนวสันปันน้ำ ความสูงประมาณ 300-500 ม.รทก. เป็นแนวแบ่งเขตระหว่างลุ่มน้ำพุกับลุ่มน้ำห้วยน้ำอูน ลักษณะภูเขาสูงลาดชันและลดหลั่นเป็นเนินสูงตอนกลางถึงตอนล่างเป็นที่ราบถึงลูกคลื่นลอนลาด ลำน้ำพุมีต้นกำเนิดบริเวณตอนล่างของจังหวัดสกลนคร บริเวณอำเภอกุดบาก ไหลผ่านอำเภอต่างอย อำเภอโคกศรีสุพรรณและไหลมาลงที่หนองหาร อำเภอเมืองจังหวัดสกลนคร(ดังตัวอย่างภาพที่ 1) สถานการณ์ปัจจุบันป่าไม่มีการใช้ประโยชน์ที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ จำแนกออกเป็น 3 ลักษณะ คือ

- 1) เขตพื้นที่ป่าเพื่อการอนุรักษ์
- 2) เขตพื้นที่ป่าเพื่อเศรษฐกิจ
- 3) เขตพื้นที่ป่าที่เหมาะสมต่อการเกษตร

ลำน้ำพุมีการใช้ประโยชน์ที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ 2 พื้นที่คือ ป่าเพื่อการอนุรักษ์จำนวน 321.29 ตร.กม และป่าเพื่อเศรษฐกิจจำนวน 215.90 ตร.กม. รวมพื้นที่การใช้ประโยชน์ที่ดินในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ 537.19 ตร.กม. (แผนบริหารจัดการและพัฒนาลุ่มน้ำแบบบูรณาการ ประจำปี 2557-2560) ตลอดทั้งมีการเปลี่ยนแปลงของสภาพพื้นที่ป่าไม่จากการซ้นทับพื้นที่คุณภาพลุ่มน้ำและพื้นที่ป่าอนุรักษ์ในการใช้ประโยชน์ที่ดินแต่ละลุ่มน้ำสาขา เป็นพื้นที่การเกษตรในเขตพื้นที่ป่าสงวนและป่าอนุรักษ์ที่เหลือ

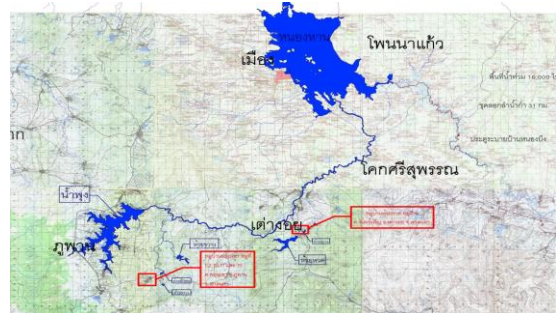
เป็นที่อยู่อาศัย แนวทางที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันไม่ใช่แค่การปลูกป่าทดแทน จึงมีความจำเป็นต้องจัดแผนในการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรป่าไม้ไว้ เพราะมีการกระจายตัวของสถานการณ์ปัญหาต่างๆ เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ได้แก่

- 1) การตัดไม้ทำลายป่า และการขยายตัวของพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว
- 2) การแพร่กระจายของสารเคมีและขยะมูลฝอยในเขตพื้นที่ต้นน้ำลุ่มน้ำลุ่มน้ำรองลงมาทำให้เกิดมลภาวะในระบบนิเวศต่างๆ
- 3) การลดลงของปริมาณน้ำและคุณภาพน้ำของหนองหาร จังหวัดสกลนคร ส่งผลทำให้น้ำไม่เพียงพอต่อการเกษตรและความปลอดภัยของระบบสาธารณสุขภาค

ดังนั้นการบริหารจัดการและพัฒนาทรัพยากรระดับลุ่มน้ำแบบบูรณาการในทุกระดับร่วมกับท้องถิ่น จำเป็นจะต้องคำนึงสถานการณ์จริงในพื้นที่เป็นหลัก เพื่อให้เกิดความยั่งยืน ภายใต้ความสมดุลที่เหมาะสมระหว่างระบบนิเวศ เศรษฐกิจและสังคม โดยให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชนที่เกี่ยวข้องทุกภาคส่วนจึงเป็นโจทย์สำคัญที่ต้องหาแนวทางในการพัฒนาร่วมกัน

“ลำน้ำพุง” อยู่ในเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร บนเทือกเขาภูพานซึ่งมีลักษณะพื้นที่ป่าทั่วไปเป็นป่าเต็งรังและมีการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรอย่างเข้มข้นท่ามกลางการพัฒนาที่มาพร้อมกับกระแสโลกาภิวัตน์ ชุมชนปรับตัวอยู่บนฐานความเสี่ยงด้านการเปลี่ยนแปลงฐานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อาทิเช่น การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตในระบบเกษตรที่ไร้ตรอนความมั่นคงทางด้านอาหาร ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น การบุกพื้นที่ป่า

จากบุคคลทั้งภายในและภายนอกชุมชน การขยายพื้นที่การเกษตรจำนวนมหาศาลเพื่อรองรับพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว ได้แก่ ยางพารา มันสำปะหลัง ปาล์มน้ำมัน อย่างไรก็ตามชุมชนได้ตระหนักและให้ความสำคัญเพื่อการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศมากยิ่งขึ้น เนื่องจากเป็นแหล่งพื้นที่ต้นน้ำที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิตและแหล่งอาหารของชุมชน

ภาพที่ 1 แผนที่แสดงทิศทางการไหลของ “ลำน้ำพุง” ลุ่มน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร

2. กรณีศึกษาการจัดการพื้นที่ป่าอย่างมีส่วนร่วม : ข้อเสนอภายใต้บริบทองค์ความรู้ของชุมชน เพื่อพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ

โครงการวิจัยคัดเลือกพื้นที่กรณีศึกษา 2 พื้นที่ 2 ตำบล 2 อำเภอ ที่กระจายตัวตามแนวลำน้ำพุง ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาที่สำคัญของหนองหาร จังหวัดสกลนคร โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) กรณีศึกษาบ้านห้วยหวด หมู่ที่ 1 ตำบลจันทร์เพ็ญ อำเภอเต่างอย จังหวัดสกลนคร เป็นชุมชนที่มีการถูกอพยพโยกย้ายจากโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำห้วยหวดเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2525 อันเนื่องมาจากพระราชดำริ ชุมชนได้รับการจัดสรรที่ดินเพื่อทำกินและที่อยู่อาศัยครัวเรือนละประมาณ 15 ไร่ มีการสร้างระบบชลประทานเพื่อรองรับวิถีชีวิตชุมชน มีการจัดตั้งโครงการหลวงดอยคำหรือโรงงานหลวงอาหารสำเร็จรูป

ที่ 3 (ต่างอย) ในระดับพื้นที่เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยการส่งเสริมระบบเกษตรกรรมและวิชาชีพ ผลผลิตทางการเกษตรของชุมชน สภาพพื้นที่หรือลักษณะภูมิประเทศจึงเหมาะแก่การเกษตรทั้งการปลูกพืชและการเลี้ยงสัตว์ อย่างไรก็ตามวิถีชีวิตของชาวบ้านยังสัมพันธ์กับป่าอย่างต่อเนื่องเพราะเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชุมชน มีการส่งเสริมให้มีโครงการจัดตั้งป่าชุมชนหรือการจัดการป่าแบบสมัยใหม่ จำนวน 558 ไร่ จากหน่วยงานระดับพื้นที่เมื่อปี พ.ศ. 2544 เนื่องจากพื้นที่รอยต่อบางส่วนติดเขตพื้นที่ป่าของรัฐทั้งในส่วนของอุทยานแห่งชาติภูผายลและป่าสงวนแห่งชาติภูล่อมข้าว-ป่าภูเพ็ก

ภาพที่ 2 เขตพื้นที่ต้นน้ำสำหรับการผลิตประปาภูเขา

องค์ความรู้ และองค์กรชุมชนด้านการจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วม ในเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร เนื่องจากชุมชนตั้งอยู่บนไหล่ทางและมีความเป็นเมืองค่อนข้างสูง ตลอดทั้งระดับพื้นที่มีโครงการหลวงเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาด้านเศรษฐกิจของชุมชน มีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจในระดับครัวเรือนเพื่อนำเข้าโรงงานหลวงดอยคำ ทำให้ชุมชนมีการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ในแง่ของอาหารป่าน้อยลง จึงมีการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าเฉพาะเก็บหาของป่าตามฤดูกาลเพื่อการบริโภคใน

ครัวเรือน แต่เนื่องด้วยพื้นที่ป่าอยู่ใกล้ชุมชนและอยู่ติดกับไหล่ทาง จึงมีการเข้ามาเก็บหาของป่าเพื่อการค้าเชิงพาณิชย์สร้างความมั่นคงในระดับชุมชนและภูมิภาคอย่างต่อเนื่องได้ มีการอนุรักษ์โดยการแบ่งโซนเป็นเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำ เพื่อผลิตประปาภูเขาสำหรับอุปโภคบริโภคภายในชุมชน(ดังตัวอย่างภาพที่ 2) องค์ความรู้เกี่ยวกับเก็บหาของป่าที่เกี่ยวข้องฤดูกาลและวิธีการเก็บหาของป่าพืชต่างๆ ที่สำคัญอาทิเช่น เห็ด ไม้พิน ผักหวานและผักต่างๆ เป็นต้น และกันพื้นที่อนุรักษ์สำหรับประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อกันไว้เป็นคอนปูด้า และมีกติกาภูลงโทษแบบหลวมๆ อาทิเช่น ผู้ที่ลักลอบตัดต้นไม้ถูกปรับต้นละ 1,000 บาท เป็นกติกาที่ชาวบ้านร่วมกันตั้งขึ้น ปัจจุบันโครงการขอจัดตั้งป่าชุมชนหมดอายุ แต่ชุมชนก็มีการดูแลรักษาพื้นที่ป่าอย่างต่อเนื่อง ส่วนเรื่องการพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ ชุมชนมีความสนใจ หากมีหน่วยงานเข้ามาให้การสนับสนุนที่จะนำไปสู่การสร้างควมมั่นคงทางอาหารในระยะต่อไป

2) กรณีศึกษาชุมชนบ้านหลุบเลาหมู่ที่ 1, 2, 10, 11 และหมู่ 15 ตำบลหลุบเลา อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร เป็นพื้นที่ที่มีประวัติศาสตร์การย้ายถิ่นฐานมายาวนานมีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ที่พื้นที่ราบลุ่มรอบล้อมไปด้วยทรัพยากรป่าไม้และแหล่งทรัพยากรแหล่งน้ำ ชุมชนมีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านั้นร่วมกันอย่างพอเพียง รู้คุณค่าการใช้ประโยชน์มีการพัฒนาทางเลือกในการใช้ชีวิตที่หลากหลาย อาทิเช่น เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ เป็นต้น มีหน่วยงานของรัฐเข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการจัดตั้งป่าชุมชนแบบสมัยใหม่ แต่อย่างไรก็ตามชุมชนยังคงวิถีชีวิตแบบเรียบง่าย พึ่งพิงทรัพยากรอย่างเฝ้าระวัง และมีความพยายามในการดูแลรักษาพื้นที่ป่าที่

อยู่ล้อมรอบชุมชน ซึ่งแบ่งออกหลายประเภทขึ้นอยู่กับลักษณะการใช้ประโยชน์และบนพื้นฐานความเชื่อของชุมชน อาทิเช่น ปาดอนปู้ตา ป่าช้า เป็นต้น

ภาพที่ 3 เขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงภูพาน - ดงกะเมอ (พื้นที่ปลูกป่ายุคาลิปตัสของ ออป.)

ภาพที่ 4 พื้นที่ปาดอนปู้ตาพื้นที่ประมาณ 20 ไร่

องค์ความรู้ และองค์กรชุมชนด้านการจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วม ในเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร ชุมชนหุบเขาเป็นพื้นที่ที่มีประวัติศาสตร์การย้ายถิ่นฐานมายาวนาน และที่ตั้งชุมชนเป็นแอ่งหุบเขามิพื้นที่ป่าไม้ล้อมรอบ โดยเฉพาะพื้นที่ป่าในการดูแลของกรมป่าไม้คือ พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงชมภูพาน - ป่าดงกะเมอ และพื้นที่ป่ายุคาลิปตัสขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.)

ซึ่งได้มีการเข้ามาส่งเสริมโครงการจัดตั้งป่าชุมชนจากสำนักงานป่าจังหวัดไม้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2544 เป็นต้นมา และพื้นที่ป่าทางวัฒนธรรมของชุมชนคือป่าช้าและดอนปู้ตา (ดังตัวอย่างภาพที่ 3-4 ตามลำดับ) รวมจำนวนเนื้อที่ 5,654 ไร่ (ดังตารางที่ 1) ขณะเดียวกันชุมชนมีการพัฒนาทางเลือกในวิถีการผลิตที่หลากหลาย อาทิเช่น เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ เป็นต้น ฟังฟังทรัพยากรอย่างเฝ้าระวัง และมีความพยายามในการดูแลรักษาพื้นที่ป่าที่อยู่ล้อมรอบ ชุมชนบ้านหุบเขาอยู่ท่ามกลางทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ และป่าไม้ที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะพื้นที่ป่าไม้มีการฟังฟังผลผลิตจากป่าค่อนข้างสูง ได้แก่ อาหารป่า เนื้อไม้หรือไม้แห้ง ทำเลื่อยสัตว์ขนาดใหญ่ (เลื่อยวัว) และสมุนไพรหรือการรักษาแผนโบราณ เนื่องจากชุมชนอยู่ห่างไกลจากตัวเมืองประมาณ 40 กิโลเมตร ดังนั้นในแง่ขององค์ความรู้จะเกี่ยวข้องกับ การเก็บหาของป่าและสมุนไพรเพื่อการรักษาและบำรุงร่างกายหรือรักษาอาการโรคพื้นฐานภายในชุมชน ขณะเดียวกันชุมชนเกิดเครือข่ายกลุ่มองค์กรชุมชนต่างๆ เกิดขึ้นอย่างประปราย อาทิเช่น เครือข่ายการบริหารจัดการพื้นที่ลุ่มน้ำ เครือข่ายป่าไม้-ที่ดิน เครือข่ายวนเกษตร เครือข่ายการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนบนพื้นฐานทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น แต่รูปแบบการดำเนินงานยังขาดความชัดเจนและต่อเนื่อง ส่วนเรื่องการพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ หากมีหน่วยงานเข้ามาให้การสนับสนุน ชุมชนพร้อมที่จะเรียนรู้ และให้ความร่วมมือในกระบวนการพัฒนารูปแบบการจัดการอย่างต่อเนื่อง

ตารางที่ 1 พื้นที่การใช้ประโยชน์ป่าชุมชนหุบเขา

ชื่อป่าชุมชน/ลักษณะพื้นที่	จำนวนพื้นที่(ไร่)	ขอบเขตพื้นที่การปกครอง
1. ป่าโคกมน -พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงชมพูวน-ป่าดงกะเดื่อ -พื้นที่ป่ายูคาลิปตัสขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) -สปก.จัดสรรที่ดินทำกินให้เกษตรกรในพื้นที่	3,000	หมู่ที่ 1, 2 และ 11 -เก็บหาของป่า -ทำเลื่อยสัตว์
การใช้ประโยชน์ของป่า: มีการใช้ประโยชน์ได้แก่ หมู่ 2 และ 11		
2. ป่าภูชี้แก้ว พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงชมพู-ป่าดงกะเดื่อ -พื้นที่ป่ายูคาลิปตัสขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) -พื้นที่ชลประทานอ่างเก็บน้ำห้วยเทา	2,000	หมู่ที่ 15 -เก็บหาของป่า/สมุนไพร -ทำเลื่อยสัตว์
การใช้ประโยชน์ของป่า: มีการใช้ประโยชน์ค่อนข้างเข้มข้น ได้แก่ หมู่ 1, 10, 11 และ 15		
3. ป่าวัดถ้ำเสียงของ -พื้นที่ป่ายูคาลิปตัสขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) -ดำเนินโครงการจัดตั้งป่าชุมชน ระหว่างปี พ.ศ. 2549-2553 จำนวนเนื้อที่ 574 ไร่ (แปลงที่ 2)	574	หมู่ที่ 15 -เก็บหาของป่า
การใช้ประโยชน์ของป่า: มีการประโยชน์ได้แก่ หมู่ที่ 1 และ 15 เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างสูง โดยเฉพาะหน่อไม้ แต่เนื่องด้วยมีที่พักสงฆ์ จึงเหมาะแก่การปฏิบัติธรรมและเขตอภัยทาน ตลอดทั้งเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจของชุมชน		
4. ป่าช้า (ป่าวัฒนธรรม) -พื้นที่ป่าสาธารณะประโยชน์ของชุมชน -ดำเนินโครงการจัดตั้งป่าชุมชน ระหว่างปี พ.ศ. 2544-2548 จำนวนพื้นที่ 65 ไร่ (แปลงที่ 1)	60	หมู่ที่ 15 -ประกอบพิธีกรรมเผาศพทั้ง 5 หมู่บ้าน -หาสมุนไพรใช้ไม้พื้น
การใช้ประโยชน์ของป่า : เป็นสถานที่เผาศพ บางช่วงฤดูกาลอาจมีการเก็บหาของป่าบ้างตามสมควร โดยเฉพาะสมุนไพรและไม้พื้นแห้ง		
5. ป่าดอนปู่ตา (ป่าวัฒนธรรม) -พื้นที่ป่าสาธารณะประโยชน์ของชุมชน	20	หมู่ที่ 10 -ประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผีฟ้า
รวม 5 แปลง	เนื้อที่ 5,654 ไร่	รวม 5 หมู่บ้าน

ผลการวิจัย

ผลจากการศึกษาพบว่า

1. องค์ความรู้ และองค์การชุมชนด้านการจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วม ในเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร มีองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการเก็บหาของป่าหรืออาหารป่า สมุนไพรบางชนิด การจัด

โซนพื้นที่เพื่อการอนุรักษ์และการประกอบพิธีกรรมร่วมกัน อาทิเช่น เขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหรือประปาภูเขา ป่าช้า ป่าดอนปู่ตา เป็นต้น ส่วนเรื่ององค์การชุมชนยังไม่เกิดขึ้นเท่าที่ควร เนื่องจากเป็นโครงการจัดตั้งป่าชุมชนที่เกิดขึ้นจากหน่วยงานภายนอกชุมชนเข้ามาจัดตั้ง

ยังขาดความรู้เข้าใจเกี่ยวกับสาระเรื่องป่าชุมชนและขาดการมีส่วนร่วมเท่าที่ควร แต่อย่างไรก็ตามชุมชนยังมีจิตสำนึกที่ดีในการที่จะอนุรักษ์ป่าไม่ร่วมกัน อยากรมีแนวทางเพื่อพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพและสร้างความมั่นคงทางด้านอาหาร ท่ามกลางสถานการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อม

2. แนวทางการเสริมสร้างศักยภาพองค์กรชุมชน และความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ป่าอย่างมีส่วนร่วม เนื่องจากทั้งสองพื้นที่ยังไม่มีองค์กรชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ดังนั้นควรมีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหรือสถาบันวิชาการเข้ามาให้ความรู้และส่งเสริมให้เกิดกระบวนการจัดตั้งป่าชุมชนและสร้างระบบการติดตามเพื่อหาตัวชี้วัดที่สามารถนำไปสู่ความหลากหลายทางชีวภาพและสร้างความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชนอย่างต่อเนื่อง ซึ่งจากการศึกษาพบประเด็นที่สำคัญคล้ายกันทั้ง 2 พื้นที่คือ

1) ชุมชนมีการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้อย่างต่อเนื่องจากอดีตสู่ปัจจุบันทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชน

2) พื้นที่ป่าชุมชน หรือแหล่งอาหารส่วนใหญ่อยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ และเคยมีจัดตั้งโครงการป่าชุมชนในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติตั้งแต่ปี พ.ศ. 2544 เป็นต้นมา เพื่อสร้างรูปแบบหรือกิจกรรมการจัดการป่าให้รูปธรรมที่เรียกว่า “ป่าชุมชนแบบพัฒนา”หรือ “การจัดการป่าชุมชนสมัยใหม่” แต่กระบวนการขาดความต่อเนื่องและชุมชนยังขาดความเข้าใจและกระบวนการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

อภิปรายผล

การวิจัยครั้งนี้พบว่า ชุมชนให้ความสำคัญกับการจัดการพื้นที่ป่าตามทัศนะ “คนใน” ที่คำนึงถึงความจำเป็นจากการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ความรู้สึกเป็นเจ้าของและการแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกัน นำมาซึ่งการจัดการจัดการป่าที่หลากหลายรูปแบบ อาทิเช่น ป่าทางวัฒนธรรม ป่าสาธารณะประโยชน์ เป็นต้น ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานระดับพื้นที่คือ สำนักงานป่าไม้จังหวัดสกลนคร ให้มีการจัดตั้งป่าชุมชนในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ สามารถเกิดพลังหนุนเสริมเชื่อมโยงเครือข่ายเพื่อให้เกิดการจัดการป่าจากสมาชิกผู้ใช้ประโยชน์ มีองค์ประกอบในการจัดการป่าแบบหลวมๆ ที่สำคัญ อาทิเช่น ข้อตกลงร่วมเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ แม้การรวมตัวกันจะเกิดขึ้นแบบหลวมๆ แต่สามารถนำมาใช้เป็นรากฐานหรือกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ได้ เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ภายใต้กระแสระบบการผลิตภายนอกที่มุ่งเน้นการพัฒนาแบบทุนนิยมและการประกาศเขตพื้นที่อนุรักษ์เพิ่มเติมในอนาคต บนพื้นฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมและการจัดการแบบพัฒนาหรือสมัยใหม่ควบคู่กัน เพื่อรักษาไว้เป็นแหล่งต้นน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค แหล่งไม้ใช้สอย

ท่ามกลางสถานการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อม ทำให้ชุมชนมีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดหรือการดำรงอยู่ของชุมชนท่ามกลางวิกฤติการณ์ของชุมชนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ชุมชนมีการพัฒนารูปแบบการพึ่งพิงในลักษณะต่างๆ อาทิเช่น การพัฒนาระบบวนเกษตร (ดังภาพที่ 5) เกษตรผสมผสาน การจัดตั้งวิสาหกิจชุมชนเพื่อทำการผลิตเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

ภาพที่ 5 แปลงวนเกษตรป่าวัดถ้ำเลี้ยงของ

อย่างไรก็ตามชุมชนมีพยายามปรับตัวเรียนรู้ เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลในการจัดการ ทรัพยากรป่าไม้ได้อย่างยั่งยืนโดยชุมชน ที่สอดคล้อง กับงานศึกษาการนำเสนอข้อมูลเชิงประจักษ์และมี ประสิทธิภาพในการจัดการทรัพยากรป่าคือ แนว ทางการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในรูปแบบของ “ป่า ชุมชน” (กฤษฎา บุญชัย, 2547) เหมือนกับชุมชนอื่นๆ ที่กระจายตัวกันทั่วภูมิภาคของประเทศไทย เหมือนทั้ง 2 พื้นที่กรณีศึกษา หากหน่วยงานส่งเสริมกระบวนการ มีส่วนร่วมของชุมชนได้มากน้อยแค่ไหน หรือเพียงทำ ตามนโยบายของหน่วยงาน หรือส่งเสริมให้ชุมชนเกิด การเรียนรู้กระบวนการจัดการป่าร่วมกันเพื่อให้เกิด ความยั่งยืนอย่างแท้จริงต่อไป

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

ควรมีการจัดเวทีระดับจังหวัด เพื่อหาแนวทางการจัดการทรัพยากรป่าไม้ระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและชุมชนต่างๆ ที่มีลักษณะคล้ายๆกัน เพื่อให้กระบวนการจัดการป่าเป็นไปในทิศทางเดียวกัน

ข้อเสนอแนะสำหรับการทำวิจัยครั้งต่อไป

ควรมีการดำเนินโครงการวิจัยอย่างต่อเนื่อง ในการศึกษารูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการป่าเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหาร เขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร

เอกสารอ้างอิง

กฤษฎา บุญชัย. (2547). **พลวัตชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ**. วิทยานิพนธ์ปริญญา สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

กฤษฎา บุญชัย. (2547). **แผนบริหารจัดการและพัฒนาลุ่มน้ำแบบบูรณาการ ประจำปี 2557-2560**. ลุ่มน้ำโขง (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) จังหวัดนครพนม จังหวัดสกลนคร และจังหวัดมุกดาหาร.

ป่าไม้, กรม. (2558). **ข้อมูลสารสนเทศ กรมป่าไม้**.

<<http://forestinfo.forest.go.th/Content/file/stat2557/Table%202.pdf>> (25 มีนาคม).